

Рибенюк В. В.,

Донецький інститут залізничного транспорту, м. Донецьк

ГРАМАТИЧНА СТРУКТУРА АНАЛІТИЧНИХ НОМІНАЦІЙ У ЗАЛІЗНИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (на матеріалі української мови)

Статтю присвячено дослідженню граматичної структури багатолексемних залізничних термінів в українській мові, визначено і проаналізовано продуктивні типи творення.

Ключові слова: залізнична термінологія, граматична структура багатолексемні (багатокомпонентні) терміни, термінологічна номінація.

Статья посвящена исследованию грамматической структуры многолексемных железнодорожных терминов в украинском языке, определены и проанализированы продуктивные типы образования.

Ключевые слова: железнодорожная терминология, грамматическая структура, многолексемные (многокомпонентные) термины, терминологическая номинация.

The article investigates the grammatical structure of polylexemic railway terms in Ukrainian language, defines and analyzes the productive types of formation.

Keywords: railway terminology, grammatical structure, polylexemic (compound) terms, terminology nomination.

Невпинний розвиток науки і техніки вносить значні зміни до мовної та концептуальної картин світу, в декілька разів примножуючи фахову лексику у словниковому складі мови. Наявність та перевага термінів-словосполучень у сучасних термінологіях пояснюється необхідністю номінації складних понять, уточнення певних об'єктів тощо. Термінологічні словосполучення не лише називають і диференціюють поняття, але й систематизують парадигматичні відношення між ними, відображаючи системні зв'язки одиниць конкретної терміносистеми.

Об'єктом дослідження постають багатолексемні залізничні терміни. Опрацьовано близько 1000 термінів-словосполучень, здійснено комплексний структурний аналіз багатолексемних залізничних термінів та визначено шляхи їх утворення. Теоретичною основою роботи є дослідження мовознавців Г. Мацюк, Л. Манерко, Е. Сорокіної, О. Митрофанової, С. Гриньов-Гриневича, О. Ахманової, а також сучасні розвідки щодо структурної та граматичної організації терміносистем М. Комової [4], С. Овсейчик, Т. Лепехи, О. Плаксії, О. Медведь [7] та ін.

Актуальність роботи зумовлена тим фактом, що залізнична термінологія не поставала окремим об'єктом лінгвістичного дослідження. Своєчасним і доцільним є комплексне вивчення структурних особливостей термінологічної лексики, оскільки вона продовжує розвиватися і поповнюватися новими лексичними одиницями. Новизною дослідження є те, що у ньому вперше робиться спроба охарактеризувати структуру багатолексемних термінів, які є продуктивною моделлю термінотворення в сучасній українській мові. Теоретичне значення проведеної розвідки полягає в тому, що її основні результати є подальшою розробкою теоретичних аспектів термінознавства та лексикології. Робота є внеском у вивчення організації термінології, загальних питань термінологічної номінації в українській мові та часткових проблем галузевих терміносистем.

Розвиток наукового знання йде від простого до складного: мисленням людини відзначаються нові відтінки у відомому понятті і як результат – ці відтінки номінуються додатковою словесною одиницею. Такі терміни називають багатокомпонентними.

Згідно з дослідженнями багатокомпонентні терміни можуть включати від одного до одинадцяти [5, с. 64] додаткових атрибутивних компонентів. Так, С.В. Гриньов-Гриневич стверджує, що “семикомпонентні термінологічні словосполучення є межею лексичної протяжності термінів, що, ймовірно, пов'язано з обсягом безпосередньої пам'яті й обмеженням числом одиниць інформації, одночасно засвоюваним людиною” [3, с. 49].

Багатолексемні терміни являють собою одиниці, в яких “виділення ознак, що характеризують позначуваний предмет, виявляється підпорядкованим його цілісному значенню” [1, с. 21]. Тобто номінативна функція властива не окремим компонентам багатолексемного терміна, а їх сукупності. Варто зазначити, що такі терміни діалектичні за самою своєю природою, оскільки в їх основі лежить суперечність між глобальністю змісту і нарізністю виразу. Ця особливість складових номінативних одиниць є основою, джерелом їх подальшого розвитку, підвищеної “життєздатності” й активності в реальному мовному процесі. На думку Л.О. Манерко, “саме словосполучення відображають роботу людської когніції, процесів категоризації і концептуалізації, а також побудову мовних категорій найбільш детально й експліцитно” [6, с. 4].

За результатами попередніх досліджень термінологій різних галузей знань було встановлено, що багатолексемні терміни у більшості європейських мов “складають 60-95% від загальної кількості термінів, що свідчить про перевагу термінологічних словосполучень (складених термінів) над однослівними термінами в сучасній термінології” [3, с. 135-136]. Аналіз української залізничної термінології також засвідчує перевагу багатокомпонентних одиниць над однолексемними (80% і 20% відповідно), що свідчить про поступальний розвиток в мисленні, який відобразив когнітивний підхід до досліджуваного явища. Процентне співвідношення складових термінів різної протяжності в українській галузевій термінології: двокомпонентні – 60%, трикомпонентні – 30%, чотирикомпонентні – 7%, п'яти-шестикомпонентні – 3%. Варто зазначити, що термінологічне словосполучення у своїй розчленованій структурі відображає діалектичну єдність загального й окремого, оскільки іменник як основний (визначальний) члена виражає загальне поняття, а означення – конкретне, одиничне.

Таким чином, серед усього масиву досліджуваних термінологічних словосполучень кількісно переважають двокомпонентні. Нами зафіксовано 600 таких одиниць від загальної кількості проаналізованих аналітичних конструкцій. Залежно від частиномовної належності головного слова двокомпонентні терміни поділяються на три основні моделі: “іменник + іменник”, “прикметник (дієприкметник) + іменник” та “дієслово + іменник”. Серед двокомпонентних утворень переважають **сполуки** “іменник + прикметник (дієприкметник)” (атрибутивні словосполучення). Це поєднання іменника з простим, похідним та складним прикметником або дієприкметником. Означенням переважно є відносний прикметник, який конкретизує, уточнює родові значення терміна-іменника, надаючи всій терміносполучці видового термінологічного значення, наприклад: *земляне полотно, магнітна подушка, колісна пара, маневровий (вантажний, пасажирський) локомотив, рейковий стик, статичне навантаження, гальмівна система, залізничний вузол, контактна мережа, тягова підстанція, моторний (вантажний, пасажирський, ізотермічний) вагон, приміське (міжміське, міжнародне, міжобласне) сполучення, автоматичне управління, локомотивна бригада, диспетчерська централізація, абсолютний сигнал, автоматична стрілка, колійний сигнал, баластний (шар, подушка, мішок, корито, зніздо), багажний (вагон, квитанція, відділення, тунель) тощо, а також утворення з прикладкою типу: *універсальні вагони-платформи, швидкісний поїзд-експрес, відцентровий (осьовий) мотор-вентилятор* і под. За своєю будовою прикметники-компоненти переважно прості, одноосновні, проте часто зустрічаються і складні (складені): *високошвидкісний транспорт, моторвагонне депо, залізобетонна шпала, трізначний світлофор, вузькоколійна залізниця, струмоприймач електровоза, шумозахисні засоби, суцільнометалевий кузов, середньотоннажні контейнери, ремонтно-будівельний комплекс, шатунно-кривошипний механізм, ударно-тягові прилади, оперативно-технологічний зв'язок, вугільно-водяне опалення, маршрутно-контрольний пристрій, маневрово-промисловий електровоз, поштово-багажний поїзд* і под.*

Окремо виділяємо сполучення іменника з дієприкметником: *ведучі рейки, охолоджувальний пристрій, сортувальна гірка, регульована швидкість, централізована стрілка, автоматизоване управління, загороджувальний (попереджувальний, повторювальний) світлофор, спеціалізована платформа, пересувна електростанція, колієукладальний кран, снігозбиральна машина, рейкозварювальні машини, паророзподільний механізм, рейкошліфувальний (причипний) вагон, рейкорізний (рейкосвердильний) верстат, приймально-відправні колії, ваговимірювальні пристрої* тощо.

Подаючи найбільш яскраве і повне вираження атрибутивні словосполучення відрізняються найбільшою стійкістю. Можна сказати, що вони, “будучи точним позначенням певного поняття будь-якої спеціальної галузі науки, є зразком граматичних структур, використовуваних у науковому стилі” [8, с. 91]. Для мови науки саме такі словосполучення мають дуже велике значення, оскільки для наукового стилю характерним є визначення або роз'яснення тих чи інших понять відповідно до уже відомих понять. Таким чином, підвищена частотність вживання атрибутивних словосполучень у науковому стилі обумовлена номінативним характером цього стилю, покликаною відображати специфічні риси наукового мислення.

На другому місці за кількісним показником перебувають терміни, які представлені двома кількісно та якісно неоднорідними комплексами: генітивними та прийменниковими термінологічними словосполученнями. Генітивні побудовані за моделлю “іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку”: *кабіна машиніста, служба перевезень, формування (прибуття) поїзда, обіг вагона, смуга відводу, габарит навантаження, будівництво (електрифікація) залізниць, станція відправлення, централізація управління, дистанція (відділення) залізниці, система сигналізації, тяга поїзда, розклад поїздів, графік руху* і под. Прийменникові утворення нечисленні, наприклад: *навантаження на вісь (на колію), відмова в роботі, черговий по станції, навантаження у вагони, хрестовини з контррейками, вагон-хонер для цементу (зерна, міндобри), кузов з термоізоляцією, ящики для білизни, купе для провідників, салон для пасажирів, шафи для запчастин* та ін.

Окрему групу складають багатолексемні терміни, у яких неможливо виділити стрижневий компонент: *електровози і тепловози, навантаження і розвантаження, формування і розформування, насипи і виїмки, знаки і написи, освітлення й опалення, вимикач і перемикач* та ін.

Багатолексемні терміни, побудовані за моделлю “дієслово + іменник”, складають невелику групу: *завантажувати (розвантажувати) вагон, перевіряти квітки, укласти колію, очищати баласт* і под. Одиниці такого плану переважно використовуються в мовленні, лексикографічні джерела, за незначними винятками, їх практично не подають, хоча вербальні словосполучення й обслуговують залізничну сферу, вони наявні у фахових підручниках і статтях.

Як відзначають термінознавці, у тому числі С.В. Гриньов-Гриневиц і Е.А.Сорокіна, трикомпонентні термінологічні словосполучення утворюються на основі двокомпонентних, які характеризуються більш тісними структурно-семантичними відношеннями. Такі сполуки називаються вихідними [3, с. 140-141; 9, с. 32-33], наприклад: *сортувальна станція* → *основна сортувальна станція, районна сортувальна станція, допоміжна сортувальна станція*. Механізм творення таких словосполучень є досить прозорим: до двокомпонентного терміна додається прикметник, який звужує значення вихідної сполуки, пор.: *залізнична лінія* – *одноколійна залізнична лінія; двоколійна залізнична лінія; вузькоколійна залізнична лінія; вантажна залізнична лінія; пасажирська залізнична лінія; швидкісна залізнична лінія; магістральна залізнична лінія* і под.

Частка трикомпонентних утворень в українській залізничній термінології складає 300 від загальної кількості проаналізованих сполук. Аналіз матеріалу показав, що серед трикомпонентних одиниць переважають терміни, які являють собою різноманітні поєднання іменників та прикметників (рідше дієприкметників). Побудовані вони за такими моделями:

1. “Прикметник + іменник + іменник”: *поперечні балки підлоги, фрикційний гасник коливань, робоче колесо насоса, пропускна (провізна) спроможність колії, електрична централізація стрілок (сигналів), циферблатна*

шкала показчика, попереднє бронювання місць, пересувні камери зберігання, металеві балки рами, поточне утримання колії, кнопковий вимикач управління, гідравлічний гасник коливань, комбінований настил підлоги, механічна частина електровоза, порядковий номер контейнера, вертикальний підріз гребеня, ресорна підвіска вагонів, повне (скорочене) випробування автогальм, динамічний стабілізатор колії, глуха насадка коліс, електрична централізація стрілок, поздовжній профіль колії тощо.

2. “Іменник + прикметник (дієприкметник) + іменник”: вагони далекого прямування, бак питної води, фільтр тонкого (грубого) очищення, панель електровимірювальних приладів, сідло нагнітального клапана, планування пасажирського вагона, кран допоміжного гальма, штурвал ручного гальма, зона верхньої (нижньої, бокової) негабаритності, вентилятор тягових двигунів, відділення відкритого типу, система автоматичного зчеплення, зона дверного отвору, стан гальмової магістралі, центр стрілочного переводу, ширина рейкової колії, парк рухомого складу, парк вантажних вагонів, служба вагонного господарства, продаж пасажирських квитків, габарит рухомого складу, охолоджувач надувного повітря, система цифрового кодування, ширина колісної пари і под.

3. “Прикметник + прикметник + іменник”: міжвагонне високовольтне з’єднання, поперечні замкнуті балки, кулачковий розподільний вал, внутрішня кольорова лінза, колійне автоматичне блокування, автоматична локомотивна (переїзна) сигналізація, залізничний вантажний склад, зовнішні горизонтальні поручні, інвентарний вагонний парк, вентиляційний тяговий електродвигун, збалансоване (незбалансоване, індивідуальне) ресорне підвищення, універсальні колійні шаблони, подвійні стрілочні переводи, прийнятно-відправні пасажирські колії, критий (відкритий) рухомий склад та ін.

4. “Іменник + іменник + іменник”: мережа освітлення вагона, станція розпилення маршруту, оформлення видачі вантажу, організація перевезення вантажів (пасажирів), блок системи охолодження, графік роботи бригади, план формування поїздів тощо.

До непродуктивних типів творення варто віднести прийменникові конструкції: відцентровий насос з приводом, кожух над трубами опалення, коридор біля службового приміщення, купе на 2 (4) місця, габарит поїзду в тунелях, сходження коліс з рейок, фільтр для очищення повітря та ін.

Аналіз лексичного матеріалу показав, що із збільшенням довжини багатолексемного терміна зменшується їх частка в загальній кількості одиниць спеціальної лексики: у досліджуваній термінології складова термінів з числом компонентів, що перевищують три, невелика. Так, в українській залізничній термінології чотирикомпонентні терміни представлені 70 одиницями від загальної кількості.

Як вважає С.В. Гринов-Гриневич, практика розробки і ведення інформаційних словників за останні 20 років, заснована на обліку статистики частотності вживання термінів у спеціальних текстах, показала, що 98-99% термінологічної лексики становлять терміни, лексична довжина яких не перевищує 4 слів [3, с. 49]. Дійсно, в нашому матеріалі переважна більшість українських термінологічних одиниць представлена багатоконпонентними термінами, у формальній структурі яких спостерігається від двох до чотирьох компонентів.

Найпродуктивнішою серед чотирикомпонентних є модель “прикметник + іменник + прикметник + іменник”: технічні нормативи експлуатаційної роботи, технічні характеристики вантажних вагонів, інвентарний парк вантажних вагонів, опорно-осьове (опорно-рамне) підвищення тягових двигунів, коритоподібна дуга гнутого профілю, паливний насос високого тиску, електрична централізація релейного типу, тяговий електродвигун постійного струму тощо.

Наступні моделі за частотністю вживання розміщуються таким чином:

1. “Прикметник + іменник + іменник + іменник”: димохідні труби печей опалення, наливний патрубок системи водопостачання, конічна поверхня бандажів коліс, головний штурвал контролера машиніста і под.

2. “Прикметник + прикметник + прикметник + іменник”: спеціальний суцільнометалевий критий вагон, механічна (електрична) частина вагонів електросекції, вантажний чотирирівневий критий вагон тощо

3. “Іменник + іменник + прикметник + іменник”: ящик приладів низької напруги, поверхня кочення спеціального профілю, пункт екіпірування пасажирських вагонів, товщина шару піщаної подушки та ін.

4. “Прикметник + прикметник + іменник + іменник”: автоматичні стаціонарні камери зберігання, нормальний (скорочений) поздовжній профіль колії, верхній клиновий замок дверей і под.

5. “Іменник + прикметник + іменник + іменник”: вісь колісної пари вагона, блок переговорного пристрою радіозв’язку, кран допоміжного гальма локомотива та ін.

6. “Іменник + іменник + іменник + іменник”: секції радіаторів охолодження води тощо

Прийменникові: дверний отвір у вантажне (машинне) відділення, лінії з важким профілем колії, буксові вузли на роликівих підшипниках, керівництво експлуатаційною роботою на дільницях, вагони з простроченим терміном ремонту, подвійний відцентровий вентилятор з електродвигуном.

Залізничні терміни, у формі яких нараховується п’ять та більше складових, утворюють 30 сполук з усіх проаналізованих термінів.

П’ятикомпонентні: компресорний агрегат устаткування кондиціонування повітря, лінійні підприємства вагонного господарства залізниць, водяний насос системи охолодження дизеля, закриті перехідні площадки балонного типу, довжина дільниці роботи локомотивних бригад, елементи верхньої будови двоколійної (одноколійної) лінії, фрикційний гасник коливань важільного типу, ординати зовнішніх рейок перевідних кривих, буквенний код залізничної адміністрації держави, тумблери дистанційного перемикавання апаратури управління, показчик положення головної гальмової рукоятки, опора головної рами кузова тепловоза, фланець кріплення шестерні вертикальної передачі тощо.

Шестикомпонентні: абсолютна величина основного опору рухові поїзда (локомотива), ресорна пружина першого ступеня підвищення кузова, величина можливої зміни щільності гальмової мережі і под. Багато-

компонетні (більше 6) включають утворення з прийменниками та сполучниками: *двоголова уніфікована накладка на рейковому стикі з чотириболтовим кріпленням, двосекційний вантажо-пасажирський тепловоз з електричною передачею змінно-постійного струму* та ін. Назви видів та серій тепловозів утворюють більш довгі поєднання: *односекційний шестивісний тепловоз з дизелем типу Д49 потужністю 4400 кВт і електропередачею змінно-постійного струму*, тому перевага надається скороченим назвам – *ТЕП 75* і под.

Таки чином, збільшення довжини словосполучень спричиняється, як правило, прагненням до точності вираження поняття і рідше – до усунення багатозначності, оскільки із збільшенням кількості компонентів у терміні ступінь його багатозначності зменшується [3, с. 144]. Такі довгі синтагматичні послідовності, утворені на основі більш простих у структурному відношенні термінів, є свого роду сполучною ланкою з тими складними утвореннями, які виникають у метамові при з'єднанні термінів з одиницями нетермінологічної лексики.

Дослідження багатолексемних термінів у складі української термінології залізничного транспорту показало, що найчисленнішу групу складають двокомпонентні моделі. Розвиток поняття, що є результатом розвитку наукового мислення людини-фахівця, обумовлює появу багатоконпонентних ускладнених термінів.

Результати цієї праці можуть бути використані в лексикографічній роботі над укладанням словників залізничних термінів та вузькогалузевих словників термінологічної лексики (будова колії та колійне господарство, автоматика і телемеханіка тощо), у спецкурсах з термінознавства та перекладознавства; для укладання відповідних методичних розробок, посібників та підручників, що сприятиме вирішенню завдань формування та нормалізації сучасної україномовної фахової залізничної лексики. Подальші розвідки можуть стосуватися розгляду термінів-метафор, їх ролі у процесі термінотворення.

Література:

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М. : Учпедгиз, 1957. – 295 с.
2. Ватуля Л. П., Фоменко В. С. Російсько-український словник залізничних термінів / За ред. Ю. В. Соболева. – 2-ге вид., випр. та доповн. – К. : Транспорт України, 2000. – 484 с. ISBN 966-7098-18-4
3. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение. – М. : Академия, 2008. – 304 с. ISBN: 978-5-7695-4951-9
4. Комова М. В. Українська документознавча термінологія: шляхи формування та функційні особливості: монографія / Нац. ун-т “Львів. політехніка”; М. В. Комова. – Львів, Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2011. – 315 с.
5. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.
6. Манерко Л. А. Язык современной техники: ядро и периферия: Монография / Л. А. Манерко; М-во образования Рос. Федерации. Ряз. гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина. – Рязань : Ряз. гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина, 2000. – 138, [1] с.: ил., табл.; 20 см. ISBN 5-88006-214-7
7. Медведь О. В. До проблеми виявлення складу окремої термінології (на прикладі української граматичної термінології) // Українська термінологія і сучасність. – К., 2003. – С. 237-241.
8. Митрофанова О. Д. Язык научно-технической литературы. – М. : Изд-во МГУ, 1973. – 145 с.
9. Сорокина Э. А. К вопросу о словообразовательной структуре термина (на материале медицинской терминологии). – Научно-техническая терминология. Вып. 1. – М. : ВНИИКИ, 1997. – С. 27-33.